

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра історії філософії

**СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФІЇ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНІ**

**THE CURRENT STATE AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF
PHILOSOPHY IN UKRAINE**

Кваліфікаційна робота за освітньо-професійною програмою «Філософія»
за спеціальністю 033 Філософія
на здобуття освітнього ступеню бакалавра філософії

Студентка-виконавиця:
Тулянцева Аліса Дмитрівна

IV курс, 2 група, ОС - Бакалавр

Науковий керівник:
Кононенко Тарас Петрович
Зав. кафедри історії філософії,
доктор філософських наук, доцент

(підпис)

Допущено до захисту:
на засіданні кафедри історії філософії
протокол № ____ від _____ 2023 р.

Зав. кафедри історії філософії,
доктор філософських наук, доцент
Кононенко Тарас Петрович _____

Київ-2023

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ I Ступінь дослідженості теми і методи дослідження.....	6
1.1. Виявлення основних тематичних полів сучасних українських історико-філософських досліджень.....	6
1.2. Метод включеного спостереження та ін. методи дослідження.....	10
1.3. Громадський запит на філософію і філософська та історико-філософська продукція.....	14
РОЗДІЛ II Методологічні орієнтири в оптиці сучасних західних досліджень.....	20
2.1. Представлення знань як одна із функцій експертної системи.....	20
2.2. Перспективи академічної та неакадемічної філософії в Україні.....	22
ВИСНОВКИ	36
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	37

ВСТУП

Актуальність. На сторінках сучасних українських філософських фахових видань та часописів українські філософи повсякчас задаються питаннями майбутнього філософії, на кшталт “якими є ключові умови розвитку історії філософії як дослідницької галузі в Україні?” [23, с. 6–31.], або ці питання стосуються, наприклад, якості нинішнього стану історії філософії України [19, с. 26–36.]. Паралельно з цим публічні філософські проєкти поступово реалізуються, на рівнях кафедр змінюються стратегії і підходи до викладання філософії, пропонуються дисципліни, що знайомлять студентів із провідними напрямками філософської історіографії - відбуваються зміни. Вагомим для цього дослідження було відкриття - ці зміни насправді також є предметом рефлексій якщо не всієї академічної філософської спільноти України, то принаймні певної групи дослідників. Однак чи свідчить це про існування суб’єктної інтелектуальної, вченої і/або академічної спільноти в Україні? Чи є ці спільноти практикуючими спільнотами, спроможними на рішення, що їм вже принаймні тридцять років передують метадискусійна саморефлексія?

Так, актуальними для історії філософії як дослідницької галузі в Україні, що останні кілька десятиліть знаходиться у стані постійного пошуку, є питання розширення меж науково-дослідної практики та уявлень про методологію та історіографію історії філософії. Зважаючи на актуальність даної проблематики, науково осмислюється наступні питання: характеру стану української науки, її можливих перспектив; якості стану української культури, філософської культури, інтелектуальної культури, тощо; якими методами або методологічними принципами і позиціями послуговуються історики філософії і якими мають послуговуватися; як якісно змінюється взаємодія та взаємовідносини в академічній спільноті в Україні, тощо.

В першу чергу, саме інсайдерський досвід спостереження за перебігом подій у філософському середовищі обумовив вибір теми даного дослідження.

Мета даної роботи – визначити стан і перспективи розвитку філософії в сучасній Україні.

Виходячи з зазначеної мети, можна виокремити наступні **завдання**:

1) визначити особливості розвитку історії філософії як специфічної дисципліни в рамках сучасної української філософії;

1.1. виокремити тематичні поля сучасних українських історико-філософських досліджень;

1.2. розкрити сутність методологічних обмежень у сучасному вітчизняному філософському дискурсі;

1.3. виявити причини підвищення попиту на філософію і філософську та історико-філософську продукцію в публічній сфері;

2) визначити можливі методологічні орієнтири через сучасних західних досліджень;

2.1. обґрунтувати вплив представлення знань як однієї із функцій експертної системи на сучасний стан філософії в Україні;

2.2. дослідити перспективи академічної та неакадемічної філософії в Україні.

Об'єктом дослідження виступає стан філософії і історії філософії в Україні.

Предметом дослідження стан філософії і історії філософії в Україні, а також його перспективи.

Методи дослідження. У теоретичній основі цього дослідження лежить ряд концептуальних моделей. По-перше, для аналізу загальних закономірностей було використано функціональний підхід.

За допомогою порівняльного (компаративного) методу дослідження було вивчено загальні тенденції та особливості різних моделей використання методології історико-філософського дослідження. Були досліджені принципи, стратегії та методи, які використовуються в українськими філософами в процесі проведення досліджень.

В ході дослідницької роботи використовувався також метод включеного спостереження. Залученість в філософську академічну спільноту в Україні дозволила використовувати великий об'єм емпіричних даних, оцінити ефективність рішень, прийнятих в даній сфері, виявити ризики і проаналізувати можливі перспективи розвитку філософії в Україні.

В ході дослідження було використано метод контент аналізу української філософської періодики часів незалежної України.

Джерельну базу дослідження складає репрезентативний матеріал, який можна умовно поділити на кілька груп. Перша група джерел присвячена сучасному становищу історії філософії як галузі дослідження в Україні. У цьому напрямку наукові пошуки проводили такі дослідники, як Сергій Йосипенко, Анатолій Єрмоленко, Олег Хома, Сергій Руденко, Вадим Менджулін, тощо. Також в цій групі джерел представлено роботи українських дослідників в сфері історіографії філософії та історіографії історіографії філософії, методології історико-філософських досліджень (Миколи Федяя, Вадима Менджуліна, Вілена Горського, Тараса Кононенко та інших).

Другу групу джерел складають монографії, наукові праці та статті, авторів, які протягом ХХ-ХХІ століть торкалися реальних проблем науки та історії філософії як галузі дослідження, тим самим закладаючи концептуальні основи та окреслюючи напрямки розвитку історії філософії, а саме: Жака Дерріда, Мішеля Фуко (позитивізм - структуралізм); Томаса Куна, Пола Фееабенда (постпозитивізм); Річарда Рорті; Карла-Отто Апеля, Юргена Габермаса (комунікативна філософія); Теодора Адорно та Макса Горкгаймера (критична теорія франкфуртської школи).

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається із, вступу, двох розділів (та підрозділів), загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дипломної роботи становить 40 сторінок.

РОЗДІЛ I. СТУПІНЬ ДОСЛІДЖЕННЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Виявлення основних тематичних полів сучасних українських історико-філософських досліджень.

Найзагальнішою гіпотезою цього дослідження є припущення, що “сучасна філософія існує”. Серйозне дослідницьке рішення - звільнитися від упереджень. З іншого боку, це спроба відповісти на “банальне”, на думку широкого кола вчених-філософів, питання “а навіщо філософія потрібна зараз”, особливо така філософія, що ніби її мовою говорять тільки вчені, що збираються у освячених самим Розумом (Духом) кімнатах і вирішують нагальні питання, які на різних рівнях сводяться або до бюрократії, або до доксографії. Якщо далі роздумувати над тим, в якому сенсі сказано “філософія є”, то можна додати, що філософію викладають в університетах, нею займаються на фаховому рівні, тощо, і тільки потім згадуються останні фундаментальні досягнення в сфері перекладу філософської класики (*Арістотель звучить українською завдяки Олексію Паничу і Олесі Звонькій* [1], *крім Декарта до нас промовляють вже і декартознавці завдяки Олегу Хомі та Андрію Баумейстру* [36], *тощо*), згадуються філософські клуби або “осередки мислення” (*Cowo guru*), осередки “розширення світогляду в гуманітарних та соціальних науках” (*Plato's Cave*), філософські школи (*переважно це проекти “МАН”*), олімпіади з філософії.

Зважаючи на такий солідний перелік, видається, що особисті причини не вірити в існування філософської спільноти - не привід ставити хрест на майбутній генерації фахових спеціалістів з філософії, історії філософії зокрема. Є нагода працювати на перспективу - здавалося б, варто лише визначитися і узгодити на яких засадах буде створюватися ця спільнота - дійти “консенсусу”, тому що завжди є шанси, що її спіткатиме тяжка доля - вважатися продуктом ідеї “національної історії філософії”, а не продуктом чийось зусиль. Інше питання: стосовно чого ми зрештою мали б дійти згоди? Декілька основних тем, які об’єднують тексти, що публікуються в

українських фахових журналах і часописах це, наприклад: вихід філософії у публічний простір, проблема “національної філософії”, мотив “подолання радянської спадщини”, обґрунтування необхідності застосування актуальних методів дослідження і перегляд поняття історіографія, тощо.

Так, наприклад, в 30 числі журналу “Sententiae”, що був присвячений продовженню дискусії “щодо меж “національної філософії” як дослідницького об’єкта”, Олег Хома, по-перше, зазначає, що “така дискусія не є новим явищем, вона триває в українській філософській спільноті відтоді, як остання почала себе усвідомлювати, відтак і теоретично конструювати”. По-друге, головний редактор визначає мету обговорення наступним чином: “визначити ступінь точності, чіткості демаркування зазначеного об’єкта. Зрештою, здійснити перевірку практичної ефективності оголошуваних критеріїв, того, чи справді вони дають змогу створити той об’єкт, який нібито створюють” [55, с. 5-6].

Справді, мотив пошуку вдалої назви для “актуального стану історії філософії в Україні (як один з прикладів)” дуже популярна тема, що розвивається на сторінках філософських журналів вже не перший рік. Однак, попри те, що ці журнали є потужними науково-дослідними центрами, збираючи навколо себе гідних і зацікавлених дослідників, дати відповідь на питання, що таке “національна філософія” і “чи варто орієнтуватися на такий курс” досі не вдається.

Також одним зі специфічних мотивів є констатування впливу тріади Гегель-Маркс-Совети на сучасне становище філософії, історії філософії як дослідницької галузі в Україні зокрема, і, відповідно, пошуку історичних альтернатив.

У зв’язку, в тому числі, із цією тенденцією пошуку певної автентичності та шляхів трансформації нинішнього становища, ще однією актуальною проблемою досліджень наразі є проблема “методологічної плутанини”. Дійсно, можна зрозуміти, що переживання спільнотою неясної кризи, що, нібито, не може не впливати із описаних вище проблем, мають певний ефект

не лише на галузь дослідження, але й на ідейні орієнтації і дії членів цієї спільноти. Особливо, зважаючи на становище з якого Україна виходила наприкінці ХХ сторіччя, переживши низку травматичних досвідів пов'язаних з втіленням концепції державного комунізму, вдосталь поекспериментувавши на собі з історицизмом та низкою застарілих ідейних альтернатив, “ ... обмежених історико-філософською методологією ХІХ сторіччя з її сциєнтистським пафосом, редуccionізмом і прогресизмом ... ” [56, с. 32-39], що відмітив Олег Хома, висловлюючи своє бачення “Історії зарубіжної філософії в сучасній Україні”.

Зважаючи на ці обставини, на нашу думку, нинішня ситуація - це, по-перше, перспективне становище для втілення всіх ідейних напрацювань, які умовно можна поєднати на підставі спільного об'єкта дослідження, особливо враховуючи а) спостереження сучасних українських інтелектуалів, що поступово, але впевнено набирають популярність як у академічній, так і у публічній сфері; б) пропозиції, висловлені протягом століття, щодо того, яким є і яким має бути науковий прогрес [31, с. 182-184]; в) яким чином філософія через методологію має позбуватися штампів, накладених історико-філософськими школами і канонами [51]; г) обширні якісні та кількісні зміни уявлень щодо світоустрою, місця у ньому людини, її практики. Попри, на перший погляд, доступність джерел датованих ХХ-ХХІ століттям, що засвідчують (або ні) ті чи інші зміни (або незмінність) складових, їх зв'язків у розгортанні філософської думки, режимів філософування, вектор руху історії філософії як галузі дослідження загалом та конкретно в Україні так чи інакше залишається неясним, чого б, за задумом, не має терпіти сучасна наука.

Виявлення основних тематичних полів сучасних українських історико-філософських досліджень складне і обширне завдання, проте такі завдання перед собою українські дослідники ставлять, а результати дослідження самі по собі дають підстави для подальших досліджень, тобто виявляються плідотворними, особливо з перспективи нашої теми.

Дослідження сучасної історії філософії в Україні є викликом, оскільки воно вимагає глибокого розуміння та осмислення великої кількості інформації, яка переважно узагальнюється саме у дисертаціях, наукових та фахових роботах, які не завжди доступні широкій аудиторії. Для того, щоб скласти адекватне уявлення про стан сучасної історії філософії та сформуванати якомога повнішу карту сучасної історії філософії, від дослідника вимагається також і включеність в локальне філософське співтовариство, де відбувається безпосередня комунікація, обмін ідеями.

Не варто забувати, що стан філософії в сучасній Україні можна і варто досліджувати з перспективи не тільки “зовнішніх впливів”, але й з перспективи індивідуальних рішень членів спільноти. Протягом останнього десятиліття суттєво мали б змінитися мотивації та цілі проведення дослідження “з історії філософії”. Проте, як вже було сказано вище, на нашу думку, саме завдяки тому, що клімат піддається певним вимірюванням, можна, принаймні, зробити певні більш менш адекватні припущення щодо того, яким є актуальний стан речей, що така інформація можливо навіть дозволить нам складати певні прогнози. Навіть сама можливість прогнозування, здається, є дуже сприятливим до самих змін фактором.

З точки зору історика філософії питання “зміни” вже є проблематичним, що демонструє сама пропозиція “прослідкувати зміни”, своєю глибокою пов’язаністю з уявленнями про конституювання факту. Чи дійсно змінився світ? Наскільки взагалі правомірно пов’язувати -контекст-автора-ідею- і виносити з цих зв’язків висновки щодо стану філософії в Україні? Щоб зрозуміти природу певного конфлікту як історики, ми маємо окреслити просторові чи хронологічні межі цього конфлікту, щоб опрацьовувати обмежений масив даних. Тому звернімося до найнагальніших, на нашу думку, питань: яке нинішнє становище філософії в Україні? яке майбутнє чекає на філософію в Україні? яка роль відводиться у цьому сенсі історії філософії? і яка роль відводиться у цьому сенсі людині?

1. 2. Метод включеного спостереження та ін. методи дослідження.

На перший погляд, можна впевнено стверджувати, що сучасне становище спільноти філософів України можна виміряти. Так, ми можемо застосувати статистику, оскільки маємо справу з генеральною сукупністю або статистичною моделлю - сучасна (коли?) спільнота філософів (що?) в Україні (де?). Для того, щоб застосувати статистику, також необхідно провести збір даних. Однак, як нам аналізувати ці дані та інтерпретувати їх, особливо зважаючи на: а) об'єм даних, розмаїття елементів і зв'язків між ними; б) розмиті уявлення про статус філософії як такої; в) накладання значень статусів цієї спільноти між собою, тощо.

В даному сенсі історія філософії перетинається із філософією науки, тому звернемося до деяких положень останньої, щоб докладніше прослідкувати глибокий зв'язок між історією філософії як галуззю дослідження та історією філософії як академічною дисципліною (науковою, навчальною), який здається нам неясним і проблематичним.

По-перше, можна сказати, що історик філософії, який проводить дослідження спільноти, з якою він себе ідентифікує, має особливі стосунки з методом включеного спостереження, що також широко використовується в антропології (культурна антропологія, етнологія), соціології (соціологію культури, соціологія соціології, соціологія філософії), комунікативних дослідженнях, соціальній психології. Варто відокремлювати практикування “включеного спостереження” та “цілеспрямоване довершення та використання методу включеного спостереження у дослідженні”. Метод почав розроблятися як спосіб пізнання культури, який передбачає “налагодження особистих стосунків” (проте зовсім не в значенні “дружніх”) із членами досліджуваної групи, інтенсивної взаємодії з людьми певного культурного середовища, як правило, протягом тривалого періоду.

Метод включеного спостереження має різні форми вияву: неформальні інтерв'ю, безпосереднє спостереження, участь у житті групи, колективні

обговорення, аналіз персональних документів, створених у групі, самоаналіз, тощо.

Варто зауважити, що метод має свої переваги і недоліки. Переваги цього методу загалом збігаються із перевагами спостереження як такого, що: дозволяє зафіксувати деталі та різнобічність досліджуваного явища; події та елементи людської поведінки у момент їх виникнення, відрізняючись від методів, що ґрунтуються на попередніх або ретроспективних судженнях респондентів; забезпечує безпосередній контакт між дослідником та досліджуваним об'єктом, що дозволяє отримувати більш достовірну, об'єктивну та оперативну інформацію про соціальні факти; допомагає краще розуміти сенс поведінки та дій, спостережуваних у конкретних соціальних ситуаціях, та розкриває сутність їх реакції на події; дослідник, особливо такий, що володіє інструментарієм, який забезпечує валідацію висновків, у певній мірі не залежить від об'єкта дослідження, що дозволяє припускати, що було доведено певний факт. Однак, необхідно також сказати, що цей метод має низку обмежень, що пов'язані з вибіркоким характером будь-якого типу процесу збору даних, на який неминуче впливають особисті переконання дослідників щодо того, що є актуальним і важливим, на аналіз зібраних даних і на їх інтерпретацію, що суттєво впливає на можливість відтворення дослідження. Суттєвими недоліками цього методу є високий ризик не помітити своїх особистих когнітивних спотворень (*cognitive bias*) або ефекту фреймінгу інформації, отриманій від "піддослідних", селективних упереджень, тощо.

Відповідно, так само і поняття "історіографія" пов'язане з низкою недоліків і невизначеностей, що зумовлені обмеженнями, які накладаються на самі методи проведення даних досліджень (методів спостереження, аналізу даних, текстологічного аналізу, тощо). Історіографія - це наука про методи, використовувані істориками при дослідженні історії як академічної дисципліни. Історіографічне дослідження охоплює всі історичні праці, присвячені певній темі. Історіографія конкретної теми вивчає як саме

історики досліджували тему, якими джерелами, методами та теоретичними підходами вони користувалися. Однак, дискусійним питанням залишається можливість національної, ідеологічної, тощо заангажованості дослідника.

Так, сучасна українська історіографія проходить період активного розвитку, що обумовлений впливом різноманітних наукових дисциплін або формулюваннями “покращених” підходів до вивчення історії соціальних, політичних, економічних феноменів у ХХ столітті, таких як: інтелектуальна історія, наукознавство, філософія історії, культурологія, політологія, етнологія, соціологія, соціальна психологія та інші. Така взаємодія між різними галузями знання спричинена саме розширенням уявлень про об’єктивність знання взагалі, що цей процес активно відбувається і формалізується протягом останніх кількох століть в межах досліджень філософів, соціологів, антропологів, когнітивістів, тощо ХХ-ХХІ століття. Така взаємодія розширює предметну область історіографії, збагачує її методологічний апарат та сприяє формуванню нових понять і міждисциплінарних підходів.

Українська історіографія філософії останнім часом дійсно активно розвивається, особливо в контексті “усної філософії”, де дослідженням під назвою “усна історія філософії” відводиться особлива увага в межах діяльності філософських журналів “Філософська думка” [15] та “Сентенція” [18]. Проте не визначено статус такої практики в українському філософському дискурсі ще однозначно, її місце в історико-філософському дослідженні, про що свідчать відмінності у формулюванні самих тем дослідження, присвячених визначенню ролі даного методу у процесі історіографічного дослідження, а також питанням, що порушуються у розвідках на тему “усної історії в Україні”, на кшталт виявлення ефективності інструментарію цього методу, механізмів коректного переведення тексту з усного у текстовий формат. З результатами фахових обговорень специфіки даного жанру можна ознайомитися, звернувшись до, наприклад, запису круглого столу на тему “Усна історія філософії: письмовий формат” [15]. З

тексту можна зробити висновок, що формат набуває популярності, а от рефлексії на цю тему досі не виходять за межі персональних бачень та роздумів на тему.

Тут знову актуалізується питання: у яких зв'язках знаходиться дослідник-історик філософії з історіографією, особливо у ситуації, коли об'єктом та/або предметом дослідження з історії філософії виступає спільнота, з якою себе ідентифікує дослідник?

Актуальною у цьому контексті також є тема так званої “популярної” філософії, що всередині українського філософського дискурсу відсилає до конфлікту “публічного” та “академічного”, що проблематизація цього питання у тому дусі, в якому вона представлена на сторінках фахових видань, є симптоматичною, до чого відсилають як форма, так і зміст міркувань учасників цієї дискусії. Візьмемо до прикладу міркування Ксенії Зборівської, висловлене під час проведення круглого столу на тему “Публічна філософія: освітні та соціальні можливості”, висновком якого було: “ми маємо усвідомлювати від самого початку нашого шляху просвітницьких організацій: те, що ми робимо, — це популяризація чи баналізація?” [50, с. 12]. Філософиня, кандидатка філософських наук, організаторка проєкту “Plato’sCave” висловлюється: “... ми (*організатори публічних заходів*) маємо це (*спілкування спікера і аудиторії*) модерувати, пояснюючи спікерам, що не потрібно зрощувати “споживачів філософії”, які, отримуючи досить “розжовані” філософські концепти, не можуть продовжувати свій шлях у філософії самостійно. Наші слухачі мають навчитись мислити самі, ми ж надаємо їм для цього певну методологію, допомагаємо розвивати певні навички для орієнтування в сучасному різноплановому філософському дискурсі. Таким чином, ми можемо підтягувати аудиторію до рівня “корифеїв”, а не опускатись на рівень максимального спрощення” [50, с. 12]. Тут популярна філософія другорядна до академічної - академічні філософи самостійно створюють умови для баналізації.

До питань визначення допустимих меж філософії звертаються і під час інших заходів, присвячених цій темі: “З’ясування того, в якому форматі присутність філософії є найбільш виправданою, надзвичайно вагоме для забезпечення ефективності всієї нашої справи, тобто роботи філософської спільноти країни” [24, с. 8].

З наведених тез випливає цікавий висновок: існує глибокий зв’язок між історією філософії як галуззю дослідження та історією філософії як академічної дисципліни (наукової, навчальної). Цей зв’язок полягає у тому, що академічна спільнота за визначенням має розділяти спільний дискурс, який уможлиблюють налагоджені механізми комунікації, основою яких є своєрідний автентичний лексикон, що для свого існування так само потребує підкріплення у виді практики його вживання. Тобто, академічна спільнота, грубо кажучи, має говорити однією мовою, щоб вважатися такою, що здатна взагалі знання передавати. В свою чергу, саме історія філософії займається вишукуванням достатніх підстав вживання того чи іншого терміну, а вона, на жаль, “не усталена ... адже ми досі часто транслюємо пережитки з радянських підручників, самі цього не усвідомлюючи” [50, с. 11].

Таким чином, причина конфлікту “академічного” і “публічного” в Україні виражається зверхнім ставленням першої до другої, як до такої, що часто спричиняє та популяризує банальні узагальнення, чим шкодить статусу першої, але полягає набагато глибше - на рівні першої. Спробуємо докладніше прослідкувати цей зв’язок та звернутися до досліджень, в яких порушувалось таке питання.

1.3. Громадський запит на філософію і філософська та історико-філософська продукція.

Таким чином, на даному етапі дослідження, прийшов час визначитися на якому рівні і завдяки чому з’являється проблема розділення “академічного” і “публічного” в українському філософському дискурсі.

Для цього необхідно визначитися чи доцільно застосовувати поняття дискурсу в цій ситуації. Щоб визначити це, звернемося до визначення “дискурсу”, представленого у філософському енциклопедичному словнику, а саме третього значення: “дискурс - у сучасній філософії - це “розмова”, “бесіда”, “мовне спілкування”, “мовленнєва практика” будь-якої спільноти, яка опосередкована універсумом лінгвістичних знаків, соціальних інститутів, культурних символів” [58, с. 155]. Тож відповідь на перше питання є ствердною.

Так чи інакше, ці два поняття (спільнота-суспільство) в межах, наприклад, соціології мають розрізнення. Питанню розрізненню цих понять присвячена відома праця німецького соціолога, одного з фундаторів формальної соціології, Фердинанда Тьонніса, під назвою “Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології” [54], де він пише: “Між виявами волі різних людей існують різноманітні стосунки, і кожен із таких стосунків являє собою обопільний вплив, ... наша теорія буде спрямована виключно на стосунки обопільного ствердження - саме вони будуть предметом її дослідження. Кожний з таких стосунків являє собою єдність у множинності або множинність у єдності. Його сутність становлять обопільні сприяння, полегшення, здійснення, що розглядаються як вияви волі різних людей та сил.

Група, утворена такими позитивними стосунками, сприймається як істота або річ із єдиним внутрішнім і зовнішнім впливом і називається об'єднанням [Verbindung]. Самі ці стосунки, а відтак, і це об'єднання, розуміються чи то як реальне й органічне життя - це є сутністю спільноти [Gemeinschaft], - чи то як ідеальне і механічне утворення - це є поняттям суспільства [Gesellschaft]” [54, с. 17]. Так, спільнота (англ. *community*, нім. *Gemeinschaft*) заснована на соціальних зв'язках та природній волі, а суспільство (англ. *society*, нім. *Gesellschaft*) є механічним утворенням, що постало з виявів раціональної волі. Для Фердинанда Тьонніса сам напрямок історичного розвитку є однозначним і полягає в загальному переході від

спільнот до суспільства, що відбувається паралельно зі зростанням раціональності.

Не можна також не звернути увагу на існування більш питомого відповіднику поняттю “спільнота”, який набув поширення наприкінці ХІХ сторіччя в Україні, - “грумада”, де в основу цієї ідеї покладена ідея спорідненості, традиції, що підтримується. В Європейському словнику філософій цьому слову присвячена стаття, яка також наголошує на важливості даної ознаки: “Тому члени «Громад» намагалися не лише вести просвітницьку роботу, а й на новій науковій та ідеологічній «народницькій» основі продовжити традиції козацької історіографії, яка легітимувала історичне існування українського народу, описуючи певні його традиції та звичаї, відмінну політичну та побутову культуру ... Відтак громадський, а не державний устрій українців стає невіддільною рисою українського народу, якій українська історіографія того часу надає особливого значення. Зокрема, М. Грушевський так висловлював своє переконання щодо ролі громади та держави в історії: « (...) не збавляючи ціни держави, як культурної і поступової форми, однак тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає змогу духовно-моральному, економічному і політичному розвитку громади» (Грушевський, 1892) [12, с. 233-234].

Все це дуже резонує, в першу чергу, із тими пошуками “автентичності” і підстав для існування української філософської спільноти, і, власне, у процесі розробки подальших проєктів розвитку української історіографії філософії було б доречним, на нашу думку, звернутися саме до цього поняття в контексті символічної спроби подолання дистанції між нами і нашим історичним минулим.

В межах нашого дослідження, термін “грумада” допомагає розкрити зв’язок певного протистояння “публічного” і “не-публічного” - державного і “громадського”. Сергій Йосипенко стосовно цього зазначає: “власне з огляду на таку реальність ця (політична та юридична) термінологія наразі не отримала терміна, який, як public в аналізованому значенні, долав би

розмежування держави та суспільства. З іншого боку, ця неперекладність виникла через постання слова «суспільство» в полі значення слова громада - якби прикметник суспільне не відсилав безпосередньо до суспільства (тобто не сприймався б передусім як відповідник social), то у своєму первісному значенні «спільного для всіх» він був би найкращим відповідником прикметника public” [12, с. 239].

Щодо даного розрізнення і причин виходу філософії у сферу “публічного” своє універсальне пояснення пропонувала також Іламі Ясна. Дослідниця пояснює причини виходу філософії у публічну площину загальною тенденцією періоду межі ХХ-ХХІ століття - “публічним поворотом”. Дослідниця визначає причиною публічного повороту “перехід від класичної до некласичної і постнекласичної раціональності, яку Ю. Габермас позначає як «постметафізичне мислення» [59, с. 30]”.

Одразу постає питання: а що тоді піддається практиці і рефлексії в Україні? Наскільки доречно обговорювати ситуацію в Україні крізь призму тих подій, що почали відбуватися принаймні століття тому, відповідно логіці авторки: “... як перший чинник цього процесу зазначмо розширення предметного поля філософії ... насамперед це прагматичний та, згодом, практичний повороти; ... другим чинником можна вважати зміну методу філософського та, ширше, гуманітарного пізнання, що можна пов’язати, зокрема, із комунікативним поворотом ... Тут вже не складно углядіти риси «публічної науки» ХХІ століття — науки не так «для публіки», як «разом з публікою»; ... третій чинник — розмиття дисциплінарних і жанрових кордонів філософії ... насамперед зближення її з літературою; ... четвертим чинником зростання попиту на філософію поза межами університетів стає криза самих університетів і втрата гуманітарною освітою своїх позицій як складової університетської освіти ... саме скорочення обсягу й неминуче зниження якості університетської гуманітаристики штовхає студентів і випускників до пошуку альтернативних джерел гуманітарного знання; ... за п’ятий чинник візьмемо суспільну «спрагу до філософії», яка, згідно з

поширеною гіпотезою, є своєрідним маркером соціальних проблем та кризових ситуацій” [59, с. 30-33].

Знову ж таки, яке місце відводиться у цій історії українській філософії? Авторка відповідає: проводяться дискусії на цю тему, видаються числа журналу, а у висновку “наступним кроком фахової спільноти має стати систематизація результатів цієї рефлексії ... видається необхідним: дійти згоди щодо більш-менш загальноживаної термінології, придатної для дискусій про філософію в публічному просторі; дослідити форми існування філософії у публічному просторі, як-от публічні лекції ... оцінити потенціал філософії як форми дозвілля, приватного консультування та терапії, переосмислити її місце у формальній освіті, ба й її проблиски у нових «філософських» жанрах літератури, візуального мистецтва тощо; дослідити нові цільові аудиторії «споживачів» філософії поза межами університетів і проаналізувати уявлення та запит до філософії в цих аудиторіях; сформулювати сутнісні ознаки публічного філософування ...” [59, с. 39]. Така рефлексія, звичайно, може мати місце.

Цікавим є дослідження “публічного повороту” ХХ-ХХІ століття, однак, з такої перспективи, фахова спільнота, якій авторка висувала пропозиції, здається, зовсім не має приписувати собі чужі досвіди і вибудовувати на них моделі. Якщо абстрагуватися від анахронізму, то цікаво зауважити, що, наприклад, перша половина статті, цілком може бути замінена твором, що присвячений темі кризи наративів і датується 1974 роком - твір має назву “Ситуація постмодерну” авторства Жан-Франсуа Ліотара [33]. Філософу краще вдалося пояснити природу конфлікту науки і наративу, умов створення дискурсу, легітимації знань, тощо. Проте, просліджуються в основному спільні мотиви, наприклад: “Метанаративному апарату легітимації, який застарів, найбільш помітно відповідає криза метафізичної філософії та криза університету, який у минулому спирався на цю філософію” [33, с. 16]. Зупинимося на цьому моменті і докладніше звернемося до мотиву кризи

легітимації науки і знання, і кризи університету в цьому контексті у наступному розділі.

Перш ніж ми це зробимо, варто підбити проміжні підсумки.

В даному розділі ми спробували визначити особливості розвитку історії філософії як специфічної дисципліни в рамках сучасної української філософії. Для цього нами було виокремлено основні тематичні поля сучасних українських історико-філософських досліджень, а саме:

- проблема меж “національної філософії” стала предметом дискусій, і виявлено, що термінологічні розбіжності не сприяють розвитку теми “популярної” філософії в українському філософському дискурсі, що породжує конфлікт “публічного” та “академічного”;
- було з’ясовано сутність методологічних обмежень у філософському дискурсі, а також було здійснено спробу виявити причини зростання попиту на філософію і філософську та історико-філософську продукцію в публічній сфері;
- одним зі специфічних мотивів досліджень є вплив тріади Гегель-Маркс-Совети на сучасне становище філософії і історії філософії в Україні, а також пошук історичних альтернатив;
- Зазначається важливість зв’язку між історією філософії як галуззю дослідження та історією філософії як академічною дисципліною.

Також було з’ясовано, що сучасна українська історіографія проходить період активного розвитку, що обумовлено впливом різних наукових дисциплін та формулюваннями “покрощених” підходів до вивчення історії соціальних, політичних, економічних феноменів у ХХ столітті. Зазначаються такі напрями як інтелектуальна історія, наукознавство, філософія історії, культурологія, політологія, етнологія, соціологія, соціальна психологія та інші. Важливим завданням є пошук автентичності і визначення підстав для існування української філософської спільноти. Розвиток цієї теми може сприяти зближенню інтелектуальної спадщини з минулими епохами та розвитку української філософської спільноти.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ В ОПТИЦІ СУЧАСНИХ ЗАХІДНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

2.1. Представлення знань як одна із функцій експертної системи.

Як вже було сказано раніше, сучасна українська філософська спільнота стикається з глибинною проблемою легітимації власного знання і, відповідно, управління знаннями. В контексті даної проблеми у історії філософії спільнота бачить водночас і ресурс, і інструмент вирішення цього питання. На історію філософії покладається місія - надати формальні умови для реалізації подальшого проекту легітимації філософського знання в Україні. Найцікавішим у цій ситуації виявляється те, що саме під тиском цієї умови, ми нарешті переходимо у стан “після Філософії” [35], вслід за філософами, які так само намагалися визначити “які голоси є найвагомішими в нинішній дискусії про майбутню долю філософії” [35, с. 6], а в центр дискусії ставили питання “чи рухається філософія до свого кінця, чи вона сьогодні зазнає лише чергової трансформації та подальшого розвитку [35, с. 6]. Але чи означає це, що на відміну від авторів цієї збірки, ми, як спільнота філософів, можемо уникнути деяких проблемних моментів, пов’язаних із глибокою вкоріненістю ідеї можливості раціонального вибору, націленого на краще майбутнє для нашої спільноти?

Наукова комунікація - запорука існування науки в XXI столітті. Тип наукової комунікації визначає процедуру представлення знань в найширшому сенсі. Теорія представлення знань є окремою галуззю досліджень, що тісно пов’язана з філософією формалізму та когнітивною психологією. Її предметом дослідження є методи збереження та поширення інформації. Основними критеріями для представлення знань є їх логічна адекватність та евристична потужність. На думку популяризаторів науки, збільшення загальної наукової грамотності може приносити користь спільнотам, що ці знання продукують.

Що означає цей аргумент? Хто має визначити яке ставлення до популяризації науки обрати, особливо, якщо серед фахівців, здавалося б, досі немає конкретної відповіді на це питання? Насправді, це одне з основних питань, що перед собою ставили науковці, вчені і педагоги з різних галузей у ХХ столітті - що означає вислів “знання - сила”? І саме дискусії з цього приводу покладені в основу ширшої концепції організаційної культури або поведінки, що в ХХІ столітті складає основу теорії управлінської діяльності різних рівнів.

У зв'язку із проблемою налагодження процедури нормування не-академічного знання, що, на перший погляд, принижує статус фахівців, спотворюючи проблематику, подекуди баналізуючи деякі питання, виводячи Науку у сферу комерції та масового споживання, симптоматичною стає інша дискусія, що мала місце в українському філософському дискурсі в період Революції Гідності та початкового етапу Російської війни проти України. Це питання стосувалося інтелектуалів і їх ролі у перерозподілі знання і влади.

В контексті цих дискусій було висловлено низку цікавих і корисних для нашого дослідження питань. Зокрема щодо питань стосунку інтелектуалів і влади. Під час круглого столу “Філософської думи” Людмила Шашкова звернула увагу на важливий момент: “Вочевидь владою стає не лише держава, а й громадянське суспільство, що вимагає від науки та науковців експертизи наукових проектів, щоб виявити, чи принесуть вони користь людям. Ми говоримо про вченого як знавця та експерта. Але хто має робити експертизу? Відтепер ключовим словом стає довіра, оскільки експертизу можуть проводити лише ті, кому довіряють. Вже недостатньо того, що наука — це прогрес. Ми можемо підтримувати або не підтримувати науку, залежно від того, чи створює вона небезпечні для нас і для людства речі” [16, с.15]. Дійсно, хто проводить експертизу і який стосунок до цього має інтелектуал?

Система представлення та перерозподілу знань є ключовим аспектом суспільного розвитку, який привертає увагу філософів і дослідників з різних напрямків. У контексті філософії, ця проблема обговорюється з погляду ролі

інтелектуалів, освіти, медіа та соціокультурних інституцій у формуванні та передачі знань, починаючи з конфлікту наукових і популярних (новинних) журналів і поступовій, але всепоглинаючій владі медіа.

У своїх працях Ю. Габермас розглядає систему комунікації як основу для передачі знань і формування громадської думки. Він акцентує на значенні свободи слова, демократичної дискусії та доступу до інформації як необхідних умов для ефективного функціонування системи перерозподілу знань. Наприклад, Макс Вебер, досліджував взаємозв'язок влади і знання в рамках своєї теорії соціальної дії. Він розглядав роль експертів і інтелектуалів у формуванні політичних процесів та структур влади, а також наголошував на важливості етичної відповідальності інтелектуалів перед суспільством. Серед соціологів, які вивчали проблему влади і інтелектуалів, значне місце займає також П'єр Бурдьє. Він розглядав соціальний простір влади, а також аналізував роль інтелектуалів у репродукції соціального порядку. Бурдьє акцентував увагу на соціальних механізмах домінування і культурному капіталі, що визначають статус інтелектуалів у суспільстві. Звернемося детальніше до вчень цих філософів в рецепції вітчизняних дослідників, і спробуємо оцінити нинішній стан філософської науки з точки зору їх оптики.

2.2. Перспективи академічної та неакадемічної філософії в Україні.

Чи приймаємо ми, як історики філософії, коли досліджуємо історію історії філософії в Україні, за умову той факт, що змінюється сама держава, змінюються інституції і принципи, цінності на яких вони засновуються, і, відповідно, сама проблематика, якої стосується галузь знання? Чи маємо ми як історики філософії брати за умову нинішнього становища філософської спільноти в Україні, історичні факти і як їх досліджувати? Чи можна сказати, що нинішнє становище зумовлено низкою:

а) соціальних, політичних і економічних, тощо трансформацій, які переживалися членами академічної спільноти в Україні на макро- і локальних рівнях з кінця ХХ століття і до наших днів;

б) рішень (вибір на користь цієї чи іншої цілі, завдання та методології історико-філософського дослідження), що датуються першими двадцятьма роками від моменту проголошення незалежності України?

Пропонуємо відштовхуватися від двох тез, що будуть служити нам завданнями, які допоможуть розкрити деякі аспекти досліджуваної теми, а саме питанню яким є сучасний стан української історико-філософської науки. Так, теза а) вимає визначення соціально-політичного тла тих подій, що є предметом нашого розгляду, теза б) вимагає переліку дій і рішень, що ставили перед собою українські дослідники в галузі історії філософії у перші двадцять років незалежності в контексті тих процесів, які відбувалися на тлі.

Враховуючи попередні зауваження визначимо, що в межах цього дослідження, нас цікавить не просто ідейний зміст досліджень сучасних істориків філософії, але й умови в яких відбувалися ці самі дослідження, щоб поліпшити якість аналізу тих дослідницьких рішень, які приймали протягом останніх тридцяти років дослідники у галузі історії філософії в Україні. Такий аналіз може допомогти нам окреслити межі принаймні однієї білої плями, яка має стати предметом саморефлексії філософської академічної спільноти України.

Можна припустити, що задокументованим подіям, що вже відбулися на даний момент у певній хронологічній послідовності, можна приписати певну “логіку” цієї послідовності, тобто пояснити чому все відбувалося саме в такій послідовності або чому щось відбувалося незалежно від цієї логіки, тощо. Спробуємо прослідкувати логіку подій не скільки з історичної перспективи, але й з нашої актуальної позиції, поки що не визначаючи причинно-наслідкові зв’язки між масивом текстів, що підпадають під категорію “історія історії і історіографії філософії в Україні”. Натомість спробуємо прослідкувати що ми вже знаємо про актуальне становище.

Ми в нашому дослідженні вже відштовхуємося від наступних вихідних тез:

- в філософській академічній спільноті спостерігається і документується низка якісних змін, однією з яких є вихід фахових філософів у публічну площину - кажуть про “розвиток філософської культури країни”;

- в філософській академічній спільноті не спостерігається низки якісних змін, яких від неї очікують певні її члени, тобто самі зацікавлені особи, і гарним додатковим доказом цьому є не тільки дискусії, але й показники відвідуваності лекцій - кажуть ще, що існують “певні лакуни у філософській культурі в Україні”.

З цього випливають наступні питання:

1) У якому відношенні до поняття “філософська культура” знаходиться поняття “філософська спільнота”?

2) Чи впливає з того, що існують певні лакуни у філософській культурі в Україні, що в системі відбуваються зміни?

Тож, філософська культура в Україні, щоб якісно розвиватися, в своїй основі має опиратися на (на думку деяких фахівців з історії філософії): напрацьований лексикон (формувати власний лексикон і досліджувати лексикони окремих епох, традицій, підходів, персоналій), напрацьовану коментаторську культуру (як і культуру використання коментарів, розуміння їх жанрової різноманітності, розуміння контекстів епох оригіналів в порівнянні з контекстами епох, коли було здійснено коментар), спільноту, що об’єднана на єдиних засадах, яка могла б виставити умовні норми, можливо принципи, яким мала б відповідати кожна робота-дослідження з певної теми, а також мала б можливість розвивати гіпотезу або теорію за рахунок налагодженої комунікації, яка б спонукала до відкритості до критики і продуктивності самої критики (що можлива при наявності перших двох складових). На жаль, всі ініціативи по цих трьох пунктах досі залишаються локальними виключеннями, а не сформованою традицією.

- Зважаючи на те, що цими питаннями опікуються переважно спеціальні науково-дослідні інститути або університети в яких проводиться науково-дослідна діяльність, тощо,

- то цілком логічним здається припущення, що в сфері філософії розвитком філософської культури в Україні мають займатися ці самі заклади.

Які висновки про систему вже можна зробити? - Що вона недосконала. А точніше про цю систему варто сказати (з точки зору в тому числі і зацікавленої особи), що вона не забезпечує себе можливостями для самозбереження, можливо через зовнішній вплив і катаклізми, а можливо через несправність-баш-помилку у розрахунках-тощо структури.

Варто тут зважати на те, що не варто обмежувати “бажанням створити/відродити/впровадити “філософську культуру” або “інтелектуальну культуру” науково-дослідну діяльність. Науково-дослідною діяльністю з філософії в Україні переважно здійснюють члени науково-дослідницьких інституцій (research institute або краще сказати Академія), частина з яких фінансується державою і відповідно прямо чи опосередковано залежить від державного бюджету, а за умови відсутності альтернатив, можна сказати, що повністю. Чи зводяться функції Академії до здобуття, накопичення/збереження та передачі або примноження знань, тут взагалі постає питання про визначення кордонів понять академічний-академія і науковий або науково-дослідний у буденному слововжитку, що краще передає реальність.

Зважаючи на проблематику, окреслену вище, а саме проблему невизначеності агента, відповідального за систематизацію і типологізацію емпіричного матеріалу, накопиченого історико-філософською наукою, та передачі цього емпіричного матеріалу в Україні, вважаємо за доцільне звернутися до пропозицій дослідників щодо причин і можливих варіантів рішення даної проблеми. Для цього спочатку відтворимо основні події історії розвитку філософії в Україні, що на думку дослідників, вплинули на нинішній стан “децентралізованості” та “незатребуваності” філософії.

Якщо проводити контент-аналіз української філософської періодики, то зрозуміти логіку розвитку історії філософії в Україні можна так:

Актуальним питанням на початку 90-их років було питання проєкту переорієнтації від радянської спадщини (що при цьому асоціювалася з трагедіями, насильством, примусом, невиправданими очікуваннями, тощо) в невідомому напрямку, що така невизначеність пронизувала всі сфери життя громадян України. Паралельно з цим в світі вже активно ставили питання про загальну кризу науки та філософії як галузі досліджень.

Важлива частина досліджень в перше десятиліття незалежності присвячується перекладу та рецепції сучасних зарубіжних філософів у галузі філософії науки, епістемології, філософії свідомості, логіки, філософії досвіду. Після проголошення незалежності, філософи зосереджувалися на виявленні пробілів у вітчизняних дослідженнях, зокрема в галузі історії філософії. У 2000-х та 2010-х роках тематика робіт і публічних заходів все частіше стосувалася національної філософії, історії української філософії, історії філософії в Україні, історіографії філософії в Україні та інших аспектів. Філософи намагалися відрізнити українську філософію від “радянської” та виявити її унікальність. Тут ми вже відзначаємо саморефлексії та визначення відмінностей між належною та неналежною теорією і методологією в історії філософії.

Паралельно з цим, звертається увага на події, що відбуваються за кордоном. У ХХ столітті значно зросла кількість досліджень, подолання актуальних проблем, зокрема повсюдної “кризи” “науки” (метафізичного розуму, інструментальної раціональності, тощо). Українські філософи вимагали залучення новітніх засобів постановки питання та проведення досліджень. Філософи цікавилися соціологічною філософією, соціологією, філософією культури, антропологією, кібернетикою, архітектурою і дизайном.

Звернемося також і до доступної нам вітчизняної аналітики. Використаємо матеріали ґрунтовного дослідження, що було опубліковано у 2022 році Володимиром Менжуліним, під назвою “Тематичні поля і методологічні координати сучасних українських історико-філософських

досліджень” [37]. Автор визначає провідні напрямки розвитку сучасної української історико-філософської науки, зокрема, у дослідженні присутнє намагання демонстрації регіональної специфіки на декількох рівнях: виявлено на базі яких установ і в яких містах захищалися дисертації з історії філософії; виявлено до яких традицій звертаються дослідники і, відповідно до цього, “... як “філософія Заходу” та “філософія Сходу”, реалізується інтерес українських істориків філософії до національної філософської думки ... [37, с. 255]”, також здійснено розподіл тематичних преференцій за регіонами. Дослідник у цій роботі навів низку важливих для нас висновків, а саме:

- автор констатує, що кількість досліджень, присвячених Східній філософії залишається низькою;

- аналіз західної та вітчизняної філософської думки більшою мірою зосереджений на філософських проектах ХІХ–ХХ століть;

- переважну більшість робіт центровано не на персоналіях;

- багато сучасних українських істориків філософії висловлюють критику щодо теоретико-методологічного монізму, оскільки вважають, що спроба зводити всі явища до одного принципу або закономірності є спрощенням та упушенням різноманітності та складності реальності. Вони підкреслюють, що реальність має багато різних аспектів, які не можуть бути повністю охоплені одним універсальним методом чи теорією: “Про це свідчить присутність у цілій низці дисертацій визнання засадовості плюралізму — методологічного (Pina 2019: 3; Savelieva 1999: 10–11), теоретичного (Malivskyi 2021: 5) або дискурсивного (Hapon 2006: 5), а також світоглядного ...” [37];

- ще однією популярно. але доволі складною тенденцією є відмова від лінійного, прогресистського розуміння історії: “Ще одному досліднику поєднання цілої низки різних методів дозволило: “...відійти від спрощеного бачення історії європейської філософії як єдиного лінійного процесу, що має однозначну й задалегідь визначену спрямованість. Натомість,

історико-філософський процес розглянуто в дисертації як багатовекторний та багатолінійний. (Panuch 2009: 12)”;

- багато дослідників знаходять методологічні засади для своїх досліджень у провідних моделях західної філософії новітніх часів. Аналітична філософія є одним із таких напрямків. Аналітична філософія висловлює акцент на аналіз розумових понять, які мають ясне визначення та логічну структуру. Цей підхід прагне до ретельного розбору та формалізації аргументів, що допомагає досягти чіткості та прецизії в розумінні проблеми;

- “Підтримати необхідну дослідницьку неупередженість при роботі з текстами дозволяють методи іманентної критики (Menzhulin 2011: 3–4; Rudenko 2013: 4; Storozhuk 2013: 7; Vdovychenko 2018: 5) або, скажімо, феноменологічної дескрипції” [37];

- варто також зауважити, що “реконструктивний, деструктивний і деконструктивний методи також використовуються як інтегральна методологія порівняльного аналізу різних історикофілософських систем - Використання методології деконструктивістів М. Фуко, Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, Ж. Бодрійяра, Ж.-Ф. Ліотара та інш. дозволяє зрозуміти, яким чином крах філософських метанаративів епохи Модерну призвів до цілого ряду нових методологічних установок у розумінні сутності соціальної нерівності взагалі й гендерної нерівності зокрема. (Vlasova 2007: 12)” [37];

- в роботах також можна зустріти “критику методологічного примусу й універсалізму, різні варіанти якої можна зустріти у Г.-І. Гадамера і П. Фосрабенда (Menzhulin 2011: 3)” [37];

- дослідники в останні роки стали частіше звертатися до культурологічного підходу до історико-філософського дослідження, який може бути плідним для вивчення національної філософії. Він дозволяє враховувати історико-культурний контекст, в якому розвивалась філософія, і зрозуміти взаємозв'язок між культурними, соціальними та філософськими явищами. Міждисциплінарний підхід допомагає вивчати філософію в

контексті інших галузей гуманітарних наук, таких як культурологія та українознавство;

- однак, автор зазначає, що некритичне застосування культурологічного підходу і надання йому надмірних повноважень може мати негативний вплив на дослідження вітчизняної філософії. Важливо зберігати баланс і не перетворювати історію філософії на безсистемний міждисциплінарний синтез. Хоча історія української філософії може мати взаємодію з культурологією та українознавством, вона все ж має власні дисциплінарні основи, які потребують належного вивчення і розуміння.

- досліджується і практикується методологія історія понять, що цей дозволяє розкрити еволюцію понять у філософській традиції та їх зміну з плином часу;

- генеалогічна реконструкція або генеалогічний метод;

- новий історизм;

- контекстуалізм: тут увага акцентується на вивченні текстів у їх контексті, зокрема політичному та соціокультурному;

- дискурс-аналіз: цей підхід, який базується на теорії дискурсу, дозволяє розкрити вплив мови та символів на формування ідеологій та філософських концепцій.

Така диверсифікована група методів свідчить про те, що дослідники експериментують зі своїми підходами до дослідження все дедалі частіше, поступово ускладнюючи рівень матеріалів. Гарним прикладом цьому може стати дослідження, що становить собою “опис філософії в Україні доби незалежності не у вигляді окремих досягнень окремих філософів, а як поля філософії, у якому формується уявлення про філософську гідність окремих текстів та філософію взагалі. Для опису поля сучасної української філософії автори використовують інструменти теорії поля П. Бурдьє, розвинутої в роботах з соціології французької філософії його учнями та послідовниками, зокрема Л. Пенто та Ж.-Л. Фабьяні ... У статті проаналізовані проблеми

конституювання поля сучасної української філософії як національного поля філософії ...” [17].

Матеріал почався з прояснення тези про специфічність і проблемність радянського спадку, що загалом відповідає провідній традиції - критики радянського тоталітарного режиму, сучасний стан спільноти часто оцінювався з позиції критики до марксистсько-гегельянської парадигми. Так наприклад, Сергій і Оксана Йосипенко пишуть: “Якщо держава не виступає чинником централізації та уніфікації поля, у ньому не відбувається монополізація влади й кожна філософська установа — інститут, факультет чи, навіть, окрема кафедра філософії можуть стати самостійними й самодостатніми філософськими інституціями. Саме такий процес децентралізації досить стрімко відбувається в пострадянській Україні. Зникнення зовнішнього контролю за доступом до професії філософа (разом зі збереженням певної престижності цієї професії) обертається збільшенням числа університетів, що готують філософів (в Україні доби незалежності таких стає більше 20).

Практично вся повнота влади в нових філософських інституціях опиняється в руках їхньої офіційної ієрархії, яка, своєю чергою, намагається забезпечити повний цикл відтворення (бакалаврат, магістратура, аспірантура, докторантура, спеціалізована вчена рада по захисту) і, відповідно, повну самодостатність стосовно інших філософських інституцій. Здатність надавати дипломи, ступені, звання та відзнаки, а також відповідні їм посади, природно надає таким інституціям функцій інстанцій визнання [17].

Українські філософи стикалися із залежністю від держави та партії навіть у питаннях оцінки своєї роботи, оскільки інтеріоризація цього визнання була умовою автономізації їх професійної діяльності. Це призводило до існування двох інстанцій визнання - офіційної і неофіційної - і конфліктної взаємодії між ними. Офіційна інстанція визнання накладала свої обмеження та критерії на філософські тексти, визначаючи, що може бути гідним посилання, враховуючи політичні та ідеологічні міркування. У той

же час, неофіційна інстанція визнання, що базувалася на незалежних від офіційних структур критеріях, також встановлювала свою ієрархію. Така ситуація призводила до того, що філософи, які мали домінуючу позицію на офіційному полюсі визнання, могли бути менш впливовими на неофіційному полюсі, і навпаки. Це створювало дві різні ієрархічні системи відповідно до двох полюсів визнання. Така ситуація вплинула на філософське життя СРСР, утворюючи складну динаміку взаємодії між офіційною та неофіційною сферами. Така ситуація на громадському рівні спричинила появу феномену “дводумства”, однак це не оминуло і філософську спільноту. Проте, після зникнення цієї інстанції розпочався процес децентралізації, який створив умови для формування окремих філософських полів в пострадянських країнах.

Ця децентралізація створила нові умови для самоідентифікації і конституювання української філософської спільноти. В результаті цих процесів українська філософія отримала новий імпульс розвитку. Автори продовжують: “Радянська держава була реальним і потужним чинником конституювання окремого філософського поля з чітко окресленими кордонами і чітким поділом філософів на «своїх» і «чужих», причому не лише за «партійним принципом в філософії»: існував також досить чіткий поділ на «вітчизняну» та «зарубіжну» філософію, атавізми котрого дотепер зустрічаються в українському філософському житті ...” [17].

Дослідники також відмічають проблему виходу української філософії в публічне поле - “у статті проаналізовані проблеми конституювання поля сучасної української філософії як національного поля філософії, специфіки функціонування у ньому інстанцій визнання та особливості взаємодії цього поля з видавничим та медійним ринком”. Так, на думку дослідників “відсутність монополії влади у філософському полі дає можливість альтернативним інстанціям визнання (якими є вільні об’єднання філософів «за інтересами» будь-якого штибу) офіціалізуватися у вигляді громадських об’єднань і вийти у простір публічної конкуренції всередині поля, тобто у

простір відкритого обміну науковими ідеями, дискусій щодо наукових теорій тощо, який повинні формувати наукові видання та наукові конференції” [17, с.175]. Успішне використання символічного капіталу в конкурентній боротьбі передбачає визнання його легітимності серед інших учасників поля. Це означає, що філософ повинен мати вплив і авторитет, які визнаються іншими філософами та інстанціями визнання як обґрунтовані і заслужені.

Суперечливою є думка авторів: “Проте конвертування здобутого в медійному просторі філософського авторитету в символічний капітал професійного філософа є далеко не безпосереднім з огляду на традиційну підозру (не тільки в Україні), що медійна діяльність є або лише популяризацією філософії, або лише задоволенням ринкового запиту на спеціально створений під нього продукт: медійну філософію; окрім того, принципи здобуття популярності на цьому ринку прямо суперечать принципам визнання, характерним для будь-якого наукового поля, де подібні оцінюють подібних” [17, с. 176], що, однак, пояснюється: “Наполягання на тому, що є лише один інтерес філософської спільноти і, тим більше, спроби монополювати виступати у ролі знавця та захисника цього інтересу, в умовах децентралізованого філософського поля є лише іншою формою конкурентної боротьби «... яка завжди має ставкою здатність нав’язувати визначення науки (в т. ч. розмежування поля проблем, методів та теорій, що можуть бути визначені як наукові), найбільш відповідне специфічним інтересам [окремого дієвця], тобто найбільш пристосоване до того, щоб дати йому змогу цілком легітимно посідати домінуючу позицію, забезпечуючи найвищу позицію в ієрархії наукових цінностей науковим здатностям, які він посідає особисто чи інституційно» (Bourdieu 1975: 96)” [17, с. 177].

На думку дослідників, перед філософською спільнотою постала збереження інституцій, що для цього “потенційного студента потрібно зацікавити перевагами філософської освіти” [17, с. 177]. Однак, такий широкий спектр альтернативних форм вивчення філософії свідчить про наявність різноманітного запиту на філософію у суспільстві. Однак це також

ставить під сумнів традиційну форму інституювання філософії в системі вищої освіти. Запит на філософію не обов'язково пов'язаний з отриманням університетського диплома бакалавра, що вказує на зміни в уявленнях про роль і значення філософського навчання. Проблема перегляду статусу філософії в системі освіти стає актуальною, оскільки університет, у своєму традиційному розумінні, втрачає монополію на освіту як професійну, так і загальну. Це вимагає переосмислення ролі та місця філософії в системі освіти, а також її (ре)інституювання з урахуванням сучасних потреб та тенденцій у суспільстві.

Зовсім іншим залишається, наприклад, проєкт Олега Хоми щодо поліпшення становища на всіх рівнях. Філософ послідовно пропонує нові бачення. Філософ зазначає, що спільнота глибоко вражена моральною кризою, наголошуючи на тому, що повсюдно є лише імітація наукової діяльності. Відповідно філософ пропонує “тож які форми опору будуть ефективними? Якщо звернутися до класики, то Джин Шарп, наприклад, визначає чотири нагальні завдання, що дають змогу «повалити диктатуру з найменшими втратами»:

- підняти дух пригнобленого народу, його віру у власні сили та здатність до опору;
- зміцнити незалежні суспільні групи та інституції;
- створити потужні внутрішні сили опору;
- розробити виважену стратегію визволення від диктатури та втілити її в життя.

Зрештою, всі ці завдання є чинними для нашої форми спротиву. Утім, вони потребують вираховування специфіки нашої форми «диктатури» [57].

Таким чином, передбачається створення “народу” або спільноти, що об'єднуватиме науковців різних галузей і буде заснована на спільних моральних цінностях, в тому числі несприйняття і особисту невідтримку плагіатно-псевдонаукових практик. Нова моральна спільнота повинна мати інституційний вимір, який виходить за рамки простого створення організації чи політичної партії, тобто створювати реальні структури, підтримувати їх і розвивати. Створення реальних структур, таких як громадські товариства науковців, журнали, спецради, кафедри і т.д., які виключатимуть аморальні

практики і створюють умови для розвитку наукового життя є обов'язковими. Іншими словами, це має настати практичний бік “революції”. Важливим тут також є питання горизонтальності структури, всередині якої буде панувати довіра, відповідно, “старші” колеги, попередньо підготувавши молоде покоління до виконання певних завдань, зможуть делегувати їм обов'язки, розвантажуючі свої графіки.

Підсумуємо результати даної частини дослідження і спробує остаточно інтерпретувати широкій масив, отриманих нами даних.

В цій частині дослідження було виявлено, що в сучасній українській філософії існують ряд викликів та завдань, які потребують вирішення. Однією з головних задач є визначення методологічних орієнтирів, шляхом аналізу західних досліджень та впливу експертних систем на філософію в Україні.

У результаті аналізу виявлено, що українська філософська спільнота стикається з проблемою легітимації та управління знаннями. Також було виявлено, що українська філософія переходить у стан “після Філософії”, де вирішення питань майбутнього філософії вимагає визначення голосів, які є найвагомішими в поточній дискусії.

Дослідження також звернуло увагу на питання стосунку інтелектуалів та влади, які стали актуальними під час Революції Гідності та протягом всього періоду Російської війни проти України.

Українська філософія знаходиться в складному стані, і причини цього можуть бути пов'язані зі спадом ідеї залежності від держави та партії, а також з децентралізацією влади в інституціях, які відповідають за передачу та нормування знань. Однак ця ситуація також створює нові можливості для самоідентифікації та конституювання української філософської спільноти, альтернативних інституцій та бачення майбутнього філософії.

Подальші дослідження мають спрямовуватися на розвиток філософської культури в Україні, з урахуванням важливості розвитку філософського лексикону, коментаторської культури та спільноти, яка буде встановлювати

норми і принципи для роботи-дослідження, сприяти відкритості до критики та продуктивності самої критики. Інші дослідники акцентують увагу на впливі зовнішніх факторів, таких як політичні та економічні умови. Деякі філософи вбачають важливість розвитку комунікаційних мереж та створення альтернативних інституцій, які б забезпечували відкритість, різноманітність і демократичність філософського дискурсу.

Вирішення проблеми неспроможності до самоідентифікації та перспективи розвитку української філософської спільноти вимагають комплексного підходу та спільних зусиль усіх зацікавлених сторін.

Таким чином, розвиток української філософської спільноти та вирішення її поточних викликів потребують поєднання історичних, інституціональних, комунікаційних та соціально-політичних підходів. Лише через об'єднання різноманітних ідей та ресурсів можна створити сприятливе середовище для розвитку філософії в Україні та забезпечити її відповідну роль у суспільстві.

Дослідження підкреслює необхідність подальшої роботи над вирішенням цих задач та розвитком української філософської спільноти на основі зазначених принципів та перспектив.

ВИСНОВОК

Загальні висновки до наукової роботи можна сформулювати наступним чином:

- Сучасна українська філософія знаходиться у складному стані, що характеризується рядом викликів і завдань, які потребують вирішення.
- Проблема меж “національної філософії” є предметом дискусій, і термінологічні розбіжності у філософському дискурсі не сприяють розвитку теми “популярної” філософії в українському контексті і виходу її на нові теоретико-методологічний рівень.
- Українська філософія досі зазнає впливу тріади Гегель-Маркс-Совети, що є одним зі специфічних мотивів досліджень є пошук історичних альтернатив гегельянсько-марксистській парадигмі.
- Суттєву роль у розвитку української філософії відіграє зв'язок між історією філософії як галуззю дослідження та історією філософії як академічною дисципліною.
- Оскільки українська філософія потребує легітимації та узгодження механізмів управління знаннями, а також розвитку комунікаційних мереж та створення альтернативних інституцій для забезпечення відкритості, різноманітності і демократичності філософського дискурсу.

Проблеми неспроможності до самоідентифікації та перспективи розвитку української філософської спільноти вимагають комплексного підходу та спільних зусиль усіх зацікавлених сторін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арістотель. *Метафізика*. / Перекладач: Олексій Панич. Київ : Темпора, 2022. 848 с.
2. Бартусяк П., Олінкевич В. Постмодерна філософія / як вона функціонує?. *Філософська думка*. 2020. № 3. С. 107–127.
3. Білий О. Глобвілізм як ідеологія і глобалізація як процес. *Філософська думка*. 2014. № 4. С. 24–37.
4. Богачов А. Як відповісти на головне питання інтелігенції?. *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 77–89.
5. Бойченко М. Соціальне та етичне самоконструювання інтелектуалів. *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 90–103.
6. Бойченко М. Хто може бути інтелектуалом?. *Філософська думка*. 2018. № 3. С. 25–28.
7. Васильченко А., Панич О. Аналітична філософія як спосіб мислення. *Філософська думка*. 2011. № 3. 5–9.
8. Ведров О. Критичні соціальні науки між двома формами знання. *Філософська думка*. 2011. № 6. С. 62–73.
9. Головаха Є. Філософ у суспільстві: інтелектуальна традиція і сучасність. *Філософська думка*. 2011. № 2. С. 23–39.
10. Голубович І. *Intellectuarium: перші кроки*. *Філософська думка*. 2017. № 4. С. 98–101.
11. Горкгаймер М. *Критика інструментального розуму*. Київ: ППС-2002, 2006. 282 с.
12. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том другий. Наукові керівники проекту: Барбара Кассен і Констянтин Сігов / Пер. з франц. Київ : Дух і Літера, 2011. 488 с.
13. Єрмоленко А. Академічна філософія у вимірі парадигмальних змін. *Філософська думка*. 2018. № 6. С. 6–11.

14. Єрмоленко А. Етика дискурсу Карла-Отто Апеля як “перша філософія” третьої парадигми. *Філософська думка*, 2022. №2. С. 23–38.
15. Зборовська, К., Йосипенко, С., Кхелуфі, А. та ін. . Усна історія філософії: письмовий формат. *Філософська думка*. 2019. №4. С. 6–52.
16. Інтелектуали і влада: альтернативи досвіду / Войтович Р., Білий О., ... А. М. Єрмоленко [та ін.] // *Філософська думка* : український науково-теоретичний часопис. 2018. № 3. С. 6–36.
17. Йосипенко О. М. Філософія в сучасній Україні: проблеми конституювання поля / Оксана Йосипенко, Сергій Йосипенко // *Ідеологія і політика*. 2022. № 1 (20). С. 164–180.
18. Йосипенко С. “Більше ніж інтерв’ю”. Огляд тематичного блоку “Усна історія філософії” часопису “Філософська думка”. *Sententiae*. 2019. №38. С. 86-97.
19. Йосипенко С. Історія філософії України у ХХ столітті: віднайдення предмета чи винайдення дисципліни?. *Філософська думка*. 2013. № 1. С. 26–36.
20. Йосипенко С. Європа як філософська тема і політична проблема. *Філософська думка*. 2010. № 1. С. 76–88.
21. Йосипенко С. Історія філософії в системі філософських досліджень. *Філософська думка*. 2018. № 6. С. 21–25.
22. Йосипенко С. Покликання і професія філософа у сучасній Франції. *Філософська думка*. 2010. № 1. С. 137–142.
23. Йосипенко, С., Козловський, В., Панич, О., Терлецький, В. і Хома, О. 2021. Історико-філософські дослідження в незалежній Україні (експертне опитування). *Sententiae*. 40, 3 (Лис 2021). С. 6–31.
24. Кебуладзе В. Філософія у публічному просторі: між академічністю й популярністю / В. Кебуладзе, А. Богачов, М. Кірізвас, О. Комаров, В. Моренець, В. Оксенюк, Р. Оксенюк, М. Препотенська, С. Пролєєв, М. Шубчик // *Філософська думка*. 2017. № 1. С. 6–27.

25. Кебуладзе В. Інтелектуали contra інтелігенція. *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 104–110.
26. Кейнс Д. М. Завершальні зауваги про соціальну філософію, що може впливати із загальної теорії. *Філософська думка*. 2018. № 2. С. 89–97.
27. Кислюк К. Українська ідентичність: історико-культурні ретроспективи та сучасні перспективи. *Філософська думка*. 2018. № 3. С. 48–65.
28. Кононенко Т. П. Когерентність наукового і навчального складників у царині гуманітарної освіти / Т. П. Кононенко // Софія. 2016. № 3. С. 66–70.
29. Корнієнко Н. Імітація і плагіат як загроза академічній свободі. *Філософська думка*. 2014. № 4. С. 101–109.
30. Круглий стіл. Інтелектуали і влада: альтернативи досвіду. *Філософська думка*. 2018. № 3. С. 6–36.
31. Кун Томас. Структура наукових революцій. Київ : Port-Royal, 2001. 228 с.
32. Лисий І. Інтелектуали у сучасному світі: український контекст. *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 52–68.
33. Ліотар Ж.-Ф. “Ситуація постмодерну”. *Філософська і соціологічна думка*. Вип. 5-6, 1995. С. 15–38.
34. Лой А. Зникаюча інтелігенція у трансформаціях сьогодення. *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 7–16.
35. Лук’янець Володимир. Після філософії : кінець чи трансформація? / Переклад за редакцією В. В. Ляха. Київ : Четверта хвиля. 2000. 432 с.
36. Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень: Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун / укладач О. Хома; пер. з фр. і лат. О. Хоми та А. Баумейстера Київ: Дух і літера, 2014. – 368 с.
37. Менжулін В. І. Тематичні поля і методологічні координати сучасних українських історико-філософських досліджень / Вадим Менжулін // *Ideology and Politics Journal*. - 2022. - Issue 1(20). - P. 250-282.

38. Мірошниченко Д. Класова ідентичність інтелектуала. *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 69–76.
39. Мулярчук Є. Громадянське самовизначення та громадянський етос. *Філософська думка*. 2018. № 3. С. 79–89.
40. Надурак В. Два типи моральних рішень. *Філософська думка*. 2018. № 3. С. 66–78.
41. Опитування "Філософської думки". *Філософська думка*. 2021. № 1. С. 6–36.
42. Опитування "Філософської думки": інституційні та змістові засади зрушень у пострадянській гуманітаристиці: віхи та події. *Філософська думка*. 2011. № 6. С. 13–44.
43. Панич О. Посібник з історії філософії: ширма чи призма?. *Філософська думка*. 2017. № 2. С. 112–115.
44. Пасько Я. Українські інтелектуали: соціальна маргіналізація чи інтеріоризація європейського культурно-історичного спадку?. *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 27–42.
45. Поляков В. Чи потрібне філософії покаяння?. *Філософська думка*. 2017. № 3. С. 107–116.
46. Попович М. Цивілізаційні кризи і соціальний прогрес. Україна. *Філософська думка*. 2018. № 6. С. 70–83.
47. Пролеєв С. Думка у форматі репліки. *Філософська думка*. 2011. № 2. С. 111–113.
48. Пролеєв С. Соціально-політичне самовизначення сучасного українського суспільства. *Філософська думка*. 2018. № 6. С. 84–100.
49. Пролеєв С. Філософія як школа життя за часів тоталітаризму. *Sententiae*. 2018. XXXVII, № 2. С. 186–205.
50. Публічна філософія: освітні та соціальні можливості. Круглий стіл "Філософської думки" // *Філософська думка*. 2019. № 1. С. 3–39.
51. Секундант С. 2017. Конциліаторика й еkleктика: філософія на шляху до поняття відкритої системи. *Sententiae*. 36, 1 (Чер 2017), С. 31–50.

52. Терлецький В. Концепт “Дослідження рецепції” в контексті методології історії філософії. *Філософська думка*. 2020. № 2. С. 24–36.
53. Тур М. Концептуальні метаморфози ідеї Просвітництва в сучасній соціальній філософії. *Філософська думка*. 2018. № 3. С. 37–47.
54. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології. Київ : Дух і літера, 2005. 262 с.
55. Хома О. ПЕРЕДМОВА. *Sententiae*. 2014. 30(1). С.5–6.
56. Хома О. Історія зарубіжної філософії в сучасній Україні: радянська “різома” . *Філософська думка*. 2009. №3. С. 32–39.
57. Хома О. Ефективний опір науковця за умов морального розпаду наукових спільнот. *Філософська думка*. 2018. № 1. С. 47–52.
58. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
59. Ясна І. "Public turn": філософія в публічному просторі. *Філософська думка*. 2017. № 1. С. 28–41.
60. Ясна І. Філософський журнал у дзеркалі статистики: 2009–2017. *Філософська думка*. 2017. № 6. С. 56–75.
61. Boichenko M. SOCIAL THEORIES AND DISCURSIVE AND NON-DISCURSIVE SOCIAL PRACTICES: AN EDUCATIONAL TEST. *Filosofska dumka (Philosophical Thought)*. 2020. Т. -, № 5. С. 23–40. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2020.05.023> (дата звернення: 15.06.2023).
62. Bystrytsky Y. Communicative equality and the politics of disagreement. *Filosofska dumka (philosophical thought)*. 2020. Т. -, № 3. С. 38–60. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2020.03.038> (дата звернення: 15.06.2023).
63. Filipenko N. From the history of Kyiv philosophical periodicals in the early 20th century: the ideas of Western European philosophy on the pages of the “Khristianskaya mysl” journal (1916–1917). *Filosofska dumka (Philosophical*

- Thought*). 2020. Т. -, № 2. С. 46–64.
URL: <https://doi.org/10.15407/fd2020.02.046> (дата звернення: 15.06.2023).
64. Rudenko S., Yosypenko S. National Philosophy as a Subject of Comparative Research. *Sententiae*. 2018. Vol. 37, no. 1. P. 120–129.
URL: <https://doi.org/10.22240/sent37.01.120> (дата звернення: 15.06.2023).
65. Turenko V. Classical reception studies: from philosophical texts to applied Classics. *Filosofska dumka (Philosophical Thought)*. 2020. Т. -, № 2. С. 37–45. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2020.02.037> (дата звернення: 15.06.2023).
66. Yermolenko A. SOCIAL PHILOSOPHY IN THE STRUCTURE OF SOCIOHUMANITIES. *Filosofska dumka (Philosophical Thought)*. 2020. Т. -, № 5. С. 6–22. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2020.05.006> (дата звернення: 15.06.2023).
67. Yermolenko V. The great body of society: is the ninth century returning?. *Filosofska dumka (philosophical thought)*. 2020. Т. -, № 5. С. 60–72.
URL: <https://doi.org/10.15407/fd2020.05.060> (дата звернення: 15.06.2023).